

בריכת הסולטן בחברון: בחינה מחודשת

גרשון בר כוכבא

תקציר

בסמוך למערת המכפלה יש בריכה גדולה המכונה בריכת הסולטן. בריכה זו הייתה מקור מים חשוב לתושבי חברון. המוסלמים ייחסו את בניית הבריכה לסולטן הממלוכי קלאון, בשלהי המאה ה-13. עם זאת, סיתות השוליים של אבני קירות הבריכה, הזיז המוחלק, עיטורים שאותרו לראשונה בקירות הבריכה וכן בחינה כוללת של מרכיבי הבריכה מצביעים על כך שיש לתארך את הבריכה לתקופה הצלבנית. את מאגר המים שבנה הסולטן קלאון כ-130 שנה לאחר מכן יש לחפש במקום אחר. הבריכה משדרת פתיחות, ובכך מחזקת את התפיסה שהחברה הפראנקית הייתה ביחסי גומלין עם הסביבה, ולא סגורה מאחורי חומות ומבצרים. לפי מסורת יהודי חברון והמסורת הנוצרית, בריכה זו היא 'בריכת דוד' המקראית. בעקבות הממצאים החדשים, לא שולל כותב שורות אלה את האפשרות שמיקומה של בריכת דוד המקראית אכן במקום זה. ואולם, רק חפירה ארכיאולוגית תוכל לתת מענה לקדמות הבריכה. מילות מפתח: מאגר מים, בריכה, התקופה הצלבנית, התקופה הממלוכית, תו סתתים, הסולטן קלאון

ד"ר גרשון בר כוכבא - מכללת אמונה אפרתה, מכללת אורות ישראל, מדרשת חברון;

gershon@emef.ac.il

מבוא

אספקת מים לתושבי העיר חברון לא הייתה פשוטה כלל, ובימי הקיץ בפרט. מקורות המים הטבעיים של חברון היו דלים, ועל כן אספקת המים בעיר הייתה תלויה בעיקרה באגירת מי גשמים בבורות ובבריכות (קרמון 1970: 42). במשך דורות נעשתה הובלת המים לתושבים באמצעות 'השקאים', סבלים שהובילו מים בתוך נאדות בעיקר משתי בריכות בעיר: הבריכה הקטנה - בריכת הקזאזין, והבריכה הגדולה - בריכת הסולטן. בשנות העשרים של המאה העשרים נבנה מסגד מעל בריכת הקזאזין, המכונה מסגד ג'מיע אל-קזאזין אל-כביר. מקום הבריכה נעלם, עד שהמדריך והחוקר זאב ארליך איתר אותה מחדש מתחת למסגד (ארליך 2013).

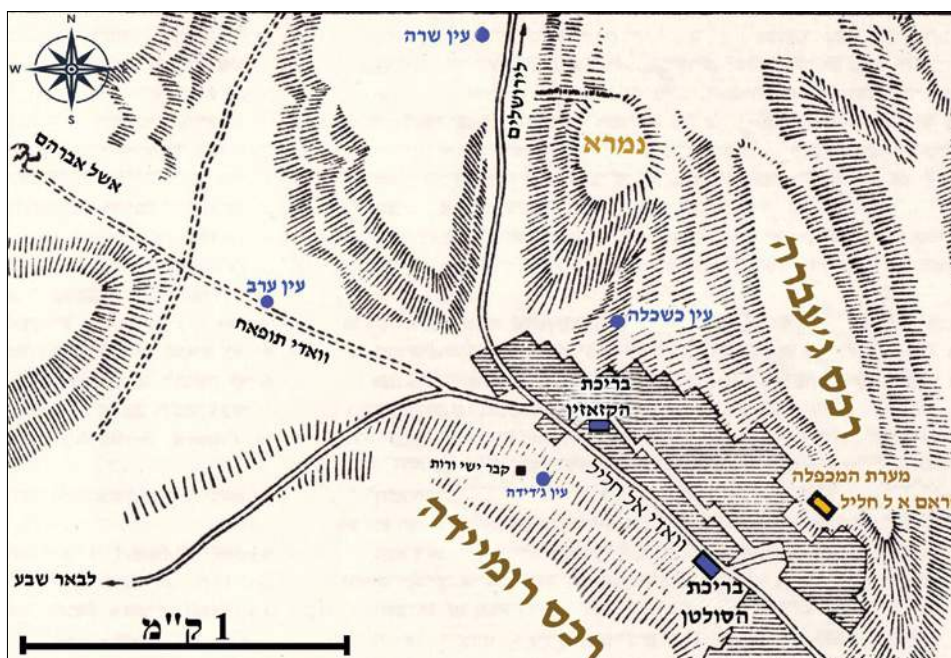
על בריכת הסולטן מעירים קרמון ושמואלי:

בראשית השלטון העותומאני, כשהעלייה לרגל למכה, מטורקיה ומסוריה אורגנה דרך ירושלים וחברון, הפכו בריכות אלה לחוליה במערכת בריכות הנושאות את השם 'בריכות הסולטאן', והיא כוללת את הבריכה הגדולה בגיא-בן-היננום בירושלים, את 'בריכות שלמה', את הבריכה בחברון, ואת הבריכות בכרמל, ביהודה ובעין-גדי (קרמון ושמואלי 1970: 64, הערה 27).

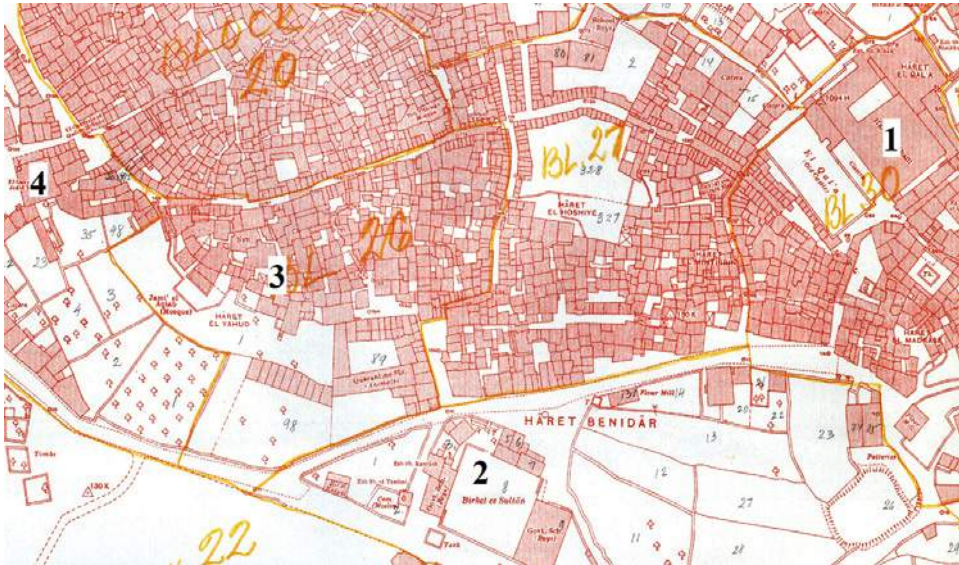
'הבריכה הגדולה', המכונה בריכת הסולטן, ממוקמת דרומית-מערבית למערת המכפלה. במקורות היהודיים והנוצריים היא מכונה גם 'בריכת דוד', והיא מזוהה במסורות אלה עם הסיפור בשמואל ב, ד, 12.¹

1 ארמטה פיירוטי שיבץ באלבומו תמונה של הבריכה, שצולמה בין השנים 1854-1861, וכתב עליה 'בריכת דוד'. בעמוד הצמוד לתמונה הוא פירט התייחסויות לבריכה מהתנ"ך ומספרו של יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים), שהוא הבין שמתייחסות לבריכה המדוברת (ארכיון יד יצחק בן צבי [להלן י"ב"צ], YBZ.0297.051; YBZ.0297.052). לפי מסורת יהודי חברון, הסיפור המקראי עם רכב ובענה אירע בבריכה זו (לבנון תרצ"ז: 40, 79; בן-צבי תש"ך: 63; אבישר 1970: 257, 353). הארכיאולוג אבי עופר שחפר בתל חברון וחוקרי חברון, וביניהם אריה קליין וזאב ארליך, סבורים שבריכת דוד המקראית איננה בריכת הסולטן. הבריכה המקראית לדעתם אמורה להיות בתחום העיר בתל חברון. הם העלו אפשרות שהמעין 'עין ג'דידה' במורדות התל היה הבריכה (עופר תשנ"ג, חלק 3, עמ' 46; קליין ומושקוביץ 2006: 18; ארליך 2013: 72). בעקבות הממצאים החדשים, כותב שורות אלה לא שולל את האפשרות שבריכת הסולטן בנויה על הבריכה המקראית.

בניית הבריכה נחשבת לאחד ממפעלי הבנייה הרבים של הסולטן הממלוכי קלאון (المنصور سيف الدين قلاوون 1279-1290 לסה"נ). ואולם, ממצאים פיזיים שנחשפו בשנים האחרונות מערערים הנחה זו. בשקלול הנתונים ברצוני לטעון שהבריכה, כפי שאנו מכירים אותה היום, קדמה לתקופה הממלוכית, והיא מן התקופה הצלבנית. מסקנה זו יכולה לתמוך בתפיסה שהחברה הפראנקית הייתה פתוחה, וקיימה יחסי גומלין עם האוכלוסייה המקומית. יתרה מזאת, נראה שלא מדובר בבריכה חדשה, אלא בבניית בריכה צלבנית במקום שבו הייתה בריכה קדומה אף יותר. מחקר זה טרם מוצה, וחפירה ארכיאולוגית עתידית תאפשר לראות תמונה שלמה יותר.²

איור 1: מפת מרחב חברון על בסיס ונסאן ומקאי (Vincent and Mackey, 1923: 132, Fig.65)

איור 2: מפת גושים מגדטורית משנת 1931 עם ערכון פרטים משנת 1938, שבה נראים מערת המכפלה (1), בריכת הסולטן (2), הרובע היהודי (3) ומסגד הקזאזין, הבנוי מעל בריכת הקזאזין (4)

איור 3: הבריכה בתצפית מדרום לצפון, מערת המכפלה נראית ברקע

הבריכה בספרות הנוסעים וכמקור מים לתושבי העיר

למרות היות הבריכה גדולה, מרשימה וחיונית לצורכיהם של תושבי העיר, היא מוזכרת מעט מאוד במקורות. יתרה מכך, לא כל תיאור במקורות שיוחס לבריכה הגדולה אכן תואם את מבנה הבריכה כפי שאנחנו מכירים אותה היום, עד שיש ספק אם אכן תיארו בריכה זו או שמא מדובר בבריכה אחרת.

המקור המוקדם ביותר שאולי תיאר את הבריכה הוא של הנוסע הקראי שמואל בן דוד, משנת 1641-1642. כך הוא כתב: "ויש שם בריכה אחת גדולה ומעיינות וגם יש בריכה אחת קרובה לקברות האבות, והיא גדולה ועמוקה מאוד, וירדנו למטה כ"ה מעלות, והיא בנויה כדמות מרחץ ושם מימי מטר, ואמרו הרבנים, גם זאת טבילת שרה אימנו, וגם יש סביבות הבניין על אבותינו שלושה מעיינות" (אייזנשטיין תרפ"ז: 198).³

איכות המים בשתי הבריכות, הקזאזין והסולטן, הייתה ירודה, והם לא היו ראויים לנטילת ידיים ולשתייה. כך כתב הרב יצחק חי רפאל שאול הכהן, רבה של חברון בשנים 1846-1852, בספרו 'ריח שדה':

"הבריכות הידועות בעיר הקודש חברון תו"ב (תקום ותיכנה) גדולה (הסולטן) וקטנה (קזאזין), יען עושים בהם מלאכה שרוחצים עורות ורוחצים בהם צמר, גם נודות יבשים שורין בהם שירטיבו, גם כל הנכרים מדי יום ביום, ערב ובוקר וצהריים ורוחצים פי טבעת שלהם בהם, הווי להו כמי שופכים, וגם שינוי מראית מים מחמת מלאכה,

3 הנוסע החכם האלמוני המזוהה עם רבי משה באסולה תיאר מאגר מים בחברון בשנת 1522. זה תיאורו: "הלכתי להתפלל על קברי האבות [...] קרוב לשם ראיתי מקווה גדולה מאוד עם ארבעה עמודים מרובעים וגדולים, המקווה עמוקה ונפלאה עם סולם של אבנים שיוורדים בו, ואומרים שהיה בית הטבילה לשרה אמנו ע"ה [עליה השלום]" (אייזנשטיין תרפ"ז: 135). תיאור זה מתאים יותר ל'עין שרה' (ביר איג'דה כיום), שיש בו ארבעה עמודים. עם זאת, הוא מרוחק כ-3 ק"מ צפונית למערת המכפלה, ואילו הנוסע ציין שהמקום קרוב לקברי אבות. נראה לומר שהביטוי 'קרוב לקברי אבות' הוא ביחס ליציאה מירושלים, ואז גם 'עין שרה' קרוב לשם. יתרה מזאת, כשהנוסע רבי משה באסולה תיאר את בריכות שלמה הוא השתמש במילה 'בריכה', ואילו כאן הוא השתמש במילה 'מקווה', שאין להבין ממנו אם כוונתו למקווה טהרה או למקווה מים. 'עין שרה' הוא מקווה טהרה מימי הבית השני (Amit 2008: 58). בין כך ובין כך, אם היה מתאר את בריכת הסולטן נראה שהיה משתמש במילה 'בריכה', כפי שהשתמש בה לתיאור בריכות שלמה. רבי משה באסולה תיאר במקווה ארבעה עמודים מרובעים וגדולים, שמטרתם בדרך כלל לשאת תקרה. בריכת הסולטן אינה מקורה, ועמודים לא קיימים בה. עם זאת, ארבעה עמודים מרובעים התומכים בתקרה כן קיימים בעין שרה. רבי עובדיה מברטנורא תיאר אף הוא את עין שרה, ותיאורו לא עולה בקנה אחד עם בריכת הסולטן (יערי 1971: 126).

אי לאו דמיסתפינא שלא ראיתי נזהרים אמינא דאסירי לנטילת ידיים לאכילה. וכן המקוואות שלנו עלולים מהנזכר לעיל, גם מים שמצננים [בהם] קנה נחושת הלאנביק שבתוך הטיגאר מיחשב נעשה מלאכה במים כנודע. כל אלו בעל נפש לא יטול ידיו מהם לאכילה, ואם שגיתי, אתי תלין משוגתי" (העתקה של הרב אליהו מני מִפְתַּב יד, הלכות נטילת ידיים, שולחן ערוך, אורח חיים, סימן ק"ס).

כפי שצוין, איכות המים הירודה של הבריכות הייתה גם כתוצאה משימוש במי הבריכות לתעשיית נאדות המים הגדולה בחברון, שייצאה מאות ואלפים של פריטים לממכר ברחבי הארץ ובערי מצרים (אביצור 1973: 43-44).

הנוסע הנוצרי גריגורי מ' וורטאבט (Gregory M. Wortabet) ביקר בחברון בשנת 1855 וכתב:

בחלק התחתון שבו נקראת עדיין הבריכה על פי תוארו של מלך ישראל "בירכת א-סולטאן", הבריכה של המלך. במקום זה תלה המלך (דוד) את גוויותיהם של רכב ובענה, מחמת זעמו הנדיב על רצח איש בושת, בנו של אויבו שאול. נראה הדבר ללא ספק בעיני הנוסעים, כי זוהי אותה הבריכה - מקומה, שטחה, צורת המבנה שלה, והחומר שבו היא מטויחת כולה, הם בהתאמה לסיפור על קדמותה היתירה (איש שלום 1979: 679).

הנרי בייקר טריסטראם (Henry Baker Tristram) ביקר בחברון כמה פעמים. ב-7 בפברואר 1864 כתב ביומנו: "מרחקנו ממנו (מערת המכפלה) לא עלה על מאה מטר [...] רגלינו עמדו בעיר מלוכה של דוד; ליד הבריכה שתחתינו נתן המלך דוגמת מוסר נעלה מן המקובל על הכובשים בני המזרח, ותלה את רוצחי יריבו" (טריסטראם 1981: 293). רחל ינאית בן-צבי ביקרה בחברון בשנת 1907, ותיארה אף היא את הבריכה:

אנו במרכז העיר. צהלת ילדים משתכשכים במים עולה באוזנינו. לפנינו בריכה, הנתמכת בקיר מסגד ישן, זו בריכת הסולטן, צריח גבוה על גג המסגד. הכותל מכוסה ירוקת של אזוב היורד לירכתי הבריכה. "זו בריכת דוד המלך", מכריז בשמחה יצחק שמי. מה לבריכה עכורה שליד מסגד מוסלמי ולזכר דוד בן ישי במקום הזה? מי המעייץ שוקקים, זורמים בלי הפוגה לתוך הבריכה, וגופיפים שחומים צוללים בתוך המים ושוחים על פניהם. הילדים - עיניהם תמימות, הם עונים במשובה על ברכתו של

שמי [...] ליד המעיין נדחקים חמרים על כהמותיהם, ממלאים נאדות כמי המעיין [...] ריח של עובש עולה מן הירוקת שבירכתי הבריכה ומשלוליות המים המעופפים, ודומה גם ממבטיהם העכורים של החמרים (בן-צבי תש"ך: 63-64; אבישר 1970: 257).

מקור המים ה"זורמים בלי הפוגה לתוך הבריכה" הוא מהאמה, שהזרימה מים לפינה הצפונית-מערבית של הבריכה ממעיין כְּשֶׁפְּלָה, ומאוחר יותר ממעיין קנה (קרמון ושמואלי 1970: 64). עם זאת, מקור המים העיקרי למילוי הבריכה הגדולה היה מי גשמים ונגר עילי. שלושה 'סוגי מים' היו בחברון, לפי טיבם ומקורם. המים מהבריכה הגדולה (בריכת הסולטן) נועדו לשימוש המטבח, ועבור דלת העם גם לשתייה. המים מהבריכה הקטנה (בריכת הקזאזין) נועדו לשימושי הבית השונים. מים לשתייה עבור האמידים ובעלי היכולת הגיעו באמצעות השקאים מהמעיינות שממערב לעיר. יליד חברון ומי ששימש מנהל בנק אפ"ק בחברון בשנת 1907, מנחם שמואל סלוניס, תיאר בתחילת המאה העשרים את שימושי המים בכתיים בחברון:

כל ימות השנה קונים מדי יום ביומו מים לצורכי הבית מאת שואב המים "סאקע" הישמעאלי, הסוחר על שכמו "קירבה" - נאד מים מהמעיינות אשר בעיר. "קירבה" זו היא של עור שלם של עז או כבש. בחברון היו מצויים חרשתני נאדות, שהיו עושים אותם למאות ולאפים לממכר בערי מצרים. כל בעל בית היה לו במטבח "זיר" - כלי חרס גדול להחזקת המים, אף זה מתוצרת חברון. לתוך ה"זיר" היה ה"סאקע" מריק את המים דרך מסננת - שקית מברד שקוף - הנתונה על פי ה"זיר", ועל ידי כך מתכשרים המים לשתייה ולבישול. "זיר" אחד למי גשמים, לצורך כביסת בגדים, ו"זיר" למים לשטיפת הרצפה. המים הללו היו עולים יותר בזול, שכן מסיעים אותם ממקום קרוב, מאחת הבריכות העומדות כל השנה מלאות, "בירכת ג'וזין" או "בירכת אל-סולטן" - בריכת המלך. בריכה זו, לפי המסורת, היא אשר "דוד תלה עליה את רוצחי איש בושת", שמואל א, ד, 12 (אבישר 1970: 353).

בשנת 1946 תיאר זאב וילנאי בקצרה: "ברכת א-סולטאן - בריכת הסולטן (40x40 מ'). אפשר שפה הייתה הבריכה שעליה תלה דוד המלך את רוצחי איש בושת בן שאול המלך: ויצו דוד את הנערים ויהרגום ויקצצו את ידיהם ואת רגליהם ויתלו על הברכה בחברון" (וילנאי 1946: 359).

מצוקת המים בעיר המתפתחת דמוגרפית יצרה אתגר לשלטון המנדטורי. בסדרת מכתבים משנות העשרים של המאה הקודמת עולה שהמחלקה לעבודות ציבוריות של השלטון

המנדטורי ביצעה קידוחים כדי לאתר את מקורות המים של העיר ולהגדילם. באחד המסמכים מציינת המחלקה את מקורות המים של העיר: קבוצת מעיינות זירקא; מעיין אנקה; בריכת הסולטן ומעיינות כשכלה (גנוזך המדינה, תיק מס' M/120/7, עמ' 15, מספר מזהה: Hebron (Water Supply, 4828/4).

מבנה הבריכה – תיאור אדריכלי

הבריכה (869 מ' מעל פני הים) נמצאת כמאתיים מ' דרומית-מערבית למערת המכפלה, בנצ. 210356/603428. הבריכה ממוקמת בעמק חברון (ואדי אל חליל), הנתחם מדרומו ברכס רומיידה, שגובהו 954 מ' מעל פני הים, ומצפונו ברכס ג'עברה, שגובהו 970 מ' מעל פני הים. לפי תרשים ניקוז מנדטורי ומפת פיירוטי (איור 13), ערוץ ואדי אל חליל היה צמוד לאורך הדופן הצפונית של הבריכה (גנוזך המדינה, תיק מ-7/ 6554: 107).⁴ הבריכה נבנתה במקום שבו העמק מתרחב לפני שהוואדי פונה בחדות דרומה והופך להיות צר. ממוצע הגשמים השנתי בחברון הוא כ-650 מ"מ, ומקור המים העיקרי למילוי הבריכה היה מי גשמים ונגר עילי. בעיית ניקוז מי הגשמים בחברון נדונה כבר בימי המנדט, ומכתבים רבים עסקו בנושא. עם התרחבות ההתיישבות לעמק במאה העשרים סבלו התושבים מהצפות בחורף, והזרימה האדירה שיכשה את התנועה. בשנת 2017 הניחה עיריית חברון מערכת צינורות רחבים בסמוך לבריכה, ובכך פתרה את בעיית ההצפות.⁵

הבריכה מרובעת, 40.1 מ"ר, וקירות הפנים בנויים משורות של נדבכי אבן מסותתים. רצפת הבריכה לא נראית, וכיום הגובה הנראה הוא כ-5.5 מ' על פני 14 נדבכים. בתמונה היסטורית, שבה נראית הבריכה ריקה לחלוטין, אפשר לספור 17 נדבכים. כלומר, גובה הקירות מוערך בכ-6.5 מ', והבריכה מכילה כ-10,400 קוב מים. כל ארבעת הקירות בנויים מאבנים חצובות בגובה נדבכים שווה, ולרובן סיתות שוליים עם זיז מוחלק.

4 במפת דה-סוסי (1807-1880) עם עדכון פרטים של הצבא הבריטי משנת 1917 אפשר לראות שערוץ הוואדי הגיע לפינה הצפונית-מערבית של הבריכה ויצא מהפינה הדרומית-מזרחית שלה (קדר 1991: 124).

5 במהלך העבודות נחשפה שוקת עגולה שהייתה בשימוש הבאים לבריכה. באיור 14 אפשר לראות את השוקת העגולה בצד הימני של האיור.

איור 4: מראה הקיר המערכי. הנדבכים בנויים מאבנים בעלות סיתות שוליים וזיז מוחלק

שני גרמי מדרגות קיימים בכריכה: הגרם האחד בפניה הצפונית-מזרחית (איור 5). בגרם זה נספרו 13 מדרגות שחלקן שבורות, אך נראה שהיו לפחות עשרים מדרגות. מידותיהן: רום: 21 ס"מ, שלח: 26 ס"מ, רוחב: 105 ס"מ. המדרגות משתלבות ומתייחסות לנדבכים עם סיתות השוליים בדופן הכריכה, מה שמלמד שהן חלק מהבנייה המקורית של הכריכה. בראש גרם המדרגות יש משטח עמידה באורך 1.6 מ', שכעת מוגבה ומכוסה בכטון.

איור 5: גרם המדרגות הצפונית-מזרחי

הגרם השני נמצא בפינה הדרומית-מערבית (איורים 6-9). בתמונות היסטוריות נראה שהיו שלוש מדרגות שירדו מהדופן המערבית של הבריכה מזרחה, עד למשטח העמידה (היום אין זכר למדרגות אלה). ממשטח עמידה זה יש גרם מדרגות שיורד צפונה, לאורך הדופן המערבית, עד לקרקעית הבריכה. במצב הנוכחי גלויות רק שש מדרגות, שנחשפו לאחר עבודת ניקוי, והשאר שקועות באדמה ובשפוכת (איורים 6-8). מידותיהן; רום: 21-24 ס"מ, שלח: 27 ס"מ, רוחב: 1.5 מ'. המדרגות משתלבות ומתייחסות לדופן הבריכה. סיתות השוליים משנה את צורתו בהתאמה למדרגות, ואף הן חלק מהבנייה המקורית של הבריכה (איור 9). משטח העמידה הוא חלק ממוצא אמת מים שמתחברת לבריכה. זרימת המים מהאמה אל הבריכה על גבי המדרגות שחקה אותן עד כדי כך שהיה צורך להשלים את צורת המדרגה עם בטון (איור 7).

איור 6: גרם המדרגות הדרומי-מערבי לפני הניקוי

איור 7: גרם המדרגות הדרומי-מערבי לאחר הניקוי. כתוצאה משחיקת המדרגות השלימו באמצעות בטון את המדרגה השנייה

איור 8: גרם המדרגות הדרומי-מערבי מהצד

איור 9: סיתות שוליים מותאם למדרגות

פינות הבריכה מקומרות (מעוגלות) ולא זוויתיות. הסיבה לכך היא חיזוק קונסטרוקטיבי בפינות, שבהן יש לחץ סטטי חזק יותר בעומק המים. מלבד החיזוק הקונסטרוקטיבי, הצורה המקומרת מונעת את בריחת המים מהתרחבות סדקים בפינות.⁶ רדיוס הקימור בפינות הבריכה למטה גדול, וככל שעולים בנדבכים בשתי פינות הבריכה ללא גרמי המדרגות (צפונית-מערבית ודרומית-מזרחית) הוא הולך ונעשה קטן יותר (איור 10). לנדבך העליון ביותר יש פרופיל פינתי. עיטור שחלקו התחתון חצי עיגול וחלקו העליון משולש היה הפתרון האדריכלי למעבר מפינה מקומרת לפינה זוויתית. העיטור האדריכלי בפינה הצפון-מערבית מורכב משלוש אבנים (איורים 11, 12). העיטור האדריכלי בפינה הדרומית-מזרחית עשוי כולו מאבן אחת.

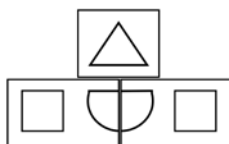
6 במעמקי הבריכה יש לחץ "הידרולוגי-סטטי", שהוא פונקציה של עומק הבריכה. אם פינות הבריכה הן ב-90 מעלות, יש ריכוז מאמצים גדול לעבר נקודת התורפה שהיא הפינה.

איור 10: הקימור בפינה הדרומית-מזרחית

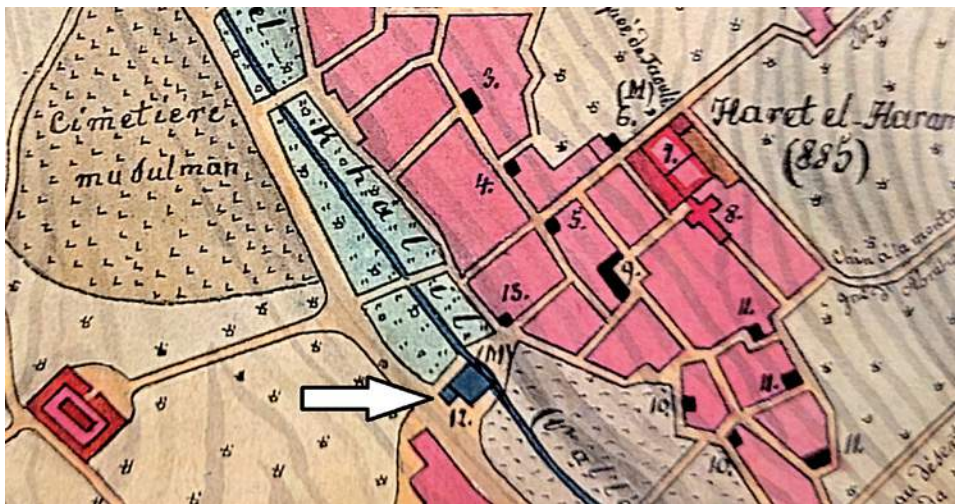

איור 11: העיטור בפינה הצפונית-מערבית, המורכב משלוש אבנים

איור 12: תעתיק העיטור בפינה הצפונית-מערבית

שתי אמות מים מתחברות לכריכה. האחת נכנסת לכריכה בפינה הדרומית-מערבית במפלס שמתחת לגובה שיא הבריכה, מעל גרם המדרגות. מידותיה: רוחב: 89 ס"מ, גובה: 45 ס"מ. נראה שאמה זו הייתה מחוברת באופן תת-קרקעי למאגר מים נוסף, הסמוך לבריכה מדרום. מאופן חיבור האמה לבריכה ולמדרגות ניכר שהיא חלק אינטגרלי מהבנייה של הבריכה (תמונות 6-8). במפה המנדטורית מופיע מדרום לבריכה הכיתוב "Tank" (איור 2). במפת דה סוסי (Félicien de Saulcy, לעיל הערה 4) ובמפת המהנדס האיטלקי ארמטה פיירוטי (Ermete Pierotti) משנת 1869 נראה מאגר זה צמוד לבריכה הגדולה, עם הספרות 12 המפנות לביאור על גבי המפה. שם כתובה מילה באיטלקית, piscine, שתרגומה "בריכות" (איור 13). יש אי-בהירות לגבי התפקיד של מאגר נוסף זה - אם הוא חלק ממערכת הזנת הבריכה במי נגר עילי, או שמא שימש בור שיקוע לפני הבריכה. מבדיקה שנערכה באמה עולה שהשיפוע הוא לכיוון הבריכה הגדולה, כך שנראה שמדובר באמת הזנה לבריכה הגדולה ולא בבריכת עודפים. בכמה תמונות היסטוריות אפשר לראות את המאגר החיצוני הזה (איור 14). האמה השנייה מתחברת לבריכה בפינה הצפונית-מערבית (איור 15). אמה זו איננה חלק מקורי של הבריכה. היא פורצת את דופן הבריכה בנדבך העליון, והיא תוספת מאוחרת לבריכה (קרמון ושמואלי 1970: 64).

איור 13: מפת פיירוטי עם הבריכה והמאגר הצמוד לה (מסומן בחץ לבן). צילום מעותק מודפס, באדיבות אוסף המפות על שם ערן לאור

איור 14: תמונה מראשית המאה העשרים בצילום מדרום לצפון. בחזית התמונה אפשר לראות את המאגר הצמוד לבריכה. ברקע מערת המכפלה. מימין נראית שוקת אבן עגולה. אוסף מקס בוכמן, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, ייב"צ

איור 15: נקודת חיבור האמה עם הבריכה בפניה הצפונית-מערבית

כיום הבריכה מלאה בפסולת ובאדמה, שעליהן התפתח סבך של קנים. בצד הצפוני והמזרחי של הבריכה יש מעט מים עם ברווזים ועכברים.

האלמנטים של הבריכה כוללים את ארבעת הקירות, גודל האבנים, סיתות השוליים, הזיו המוחלק, שני גרמי מדרגות, האמה הנכנסת לבריכה מעל גרם המדרגות הדרומי-מערבי והפינות המעוגלות בארבע פינות הבריכה. מבחינתם נראה שאפשר לקבוע שהבריכה נבנתה מלכתחילה בידי גורם אחד, בתכנון מראש ומאבנים שנחצבו לטובת מיזם זה, ואין בה רכיבים בשימוש משני. הבריכה כפי שמוכרת לנו היום לא עברה שינויים מאז בנייתה, למעט חיבור האמה בפניה הצפונית-מערבית. אם כן, מי בנה אותה?

תולדות המחקר

החוקרים הראשונים שהתייחסו במחקר לתיארוך הבריכה היו חברי משלחת ה-PEF (Palestine Exploration Fund), בסקר שפורסם בשנת 1883. בדו"ח הם התייחסו לשתי הבריכות - הקזאזין והסולטן. אלה פרטי הדו"ח:

בתחתית העמק בין הזיתים והגנים יש בריכה 85 רגל על 55 רגל [26 מ' על 17 מ'], ו-28 רגל עומק לערך [8.5 מ'], עם 7 רגל של מי גשמים, בדרך כלל המים עכורים [בריכת הקזאזין, גב"כ]. מדרום-מזרח לזה יש בריכה גדולה יותר, מול הרחוב הראשי לחראם. הוא 133 רגל מרובע [40.5 מ' ר] ועומקו 21 רגל [6.4 מ'], עשוי בנייה טובה, חתוך היטב, עם קיר אבן סביבו ומדרגות בפניו. היא נקראת Birket es Sultan, ועל פי המסורת זה אמור להיות המקום שבו תלה דוד את רוצחי איש בושת [שמואל ב ד, 12]. גם בריכה זו מתמלאת על ידי מי גשמים. נאמר שהוא נבנה על ידי הסולטן קלאון (Conder and Kitchner 1883: 306).

הכיתוב במפת חברון שפורסמה בידי ה-PEF תואם את הנחת הסוקרים: Birket es Sultan Kalawan (Conder and Kitchner 1883: 347). הם נשענו בקביעתם על מסורת מקומית. נראה שמקורה של מסורת מקומית זו בידיעה שמופיעה אצל ההיסטוריונים המצריים הממלוכים אבן אל-פוראת (ناصر الدين محمد بن عبدالرحيم بن علي المصري الحنفي 1334-1405 לסה"נ) ומקריזי (تقي الدين أحمد بن علي بن عبد القادر بن محمد المقرزي 1364-1442 לסה"נ). שם נאמר שהאמיר על-א' א-דין אל-בציר (علاء الدين البصير) היה ממונה מטעם הסולטן קלאון על בניית מאגר מים בחברון בשנת 1283 לסה"נ. למפעל זה הוקצבו הכספים שנגבו

כמס גולגולת שהוטל על הנוצרים והיהודים שחיו בחברון, ירושלים, בית לחם ובית ג'אלה (שאוכת 1984: 14; 15; Sharon 2013: 107; al-Jubeih 2009).

חוקרים העריכו שבתקופה העות'מאנית הבריכה נבנתה מחדש והורחבה, במסגרת המפעלים לשיפור תנאי העלייה לרגל. משה שרון העריך שהשיפוץ וההרחבה העות'מאניים של הבריכה נעשו בימיו של הסולטן סולימאן הראשון. לדעתו, כמו שהבריכה המערבית בירושלים מכונה בריכת הסולטן, על שם סולימאן הראשון, אף שנעשתה בידי שליטים מוסלמיים שקדמו לו, כך גם הבריכה בחברון (קרמון ושמואלי 1970: 66; Sharon 2013: 7-8). קרמון ושמואלי כתבו ששתי הבריכות הגדולות של העיר (הסולטן והקזאזין) נחפרו (או הועמקו) בתקופה המוסלמית הקדומה, עוד לפני הכיבוש הצלבני. אל בריכות אלה הועברו תעלות - בחלקן חצובות בסלע - ממעיין כשכלה, ומאוחר יותר ממעיין קנה (קרמון ושמואלי 1970: 63-64). דוד עמית העריך שהבריכות הן לפחות מהתקופה הביזנטית, ואולי אף מימי הבית השני. כך הוא כתב:

בימי בית שני ובתקופות הרומית והביזנטית היה מרכז העיר כנראה בעמק, בקרבת המתחם של מערת המכפלה [...] אין גם ידיעות היסטוריות או ממצא ארכיאולוגי, המעידים על מתקנים הנדסיים-טכנולוגיים כלשהם, הקשורים לאספקת המים של העיר באותן תקופות, אף כי היו אלה תקופות השיא בפיתוח מפעלי מים בארץ. יש לשער, שבאותה עת נחפרו ונבנו שתי בריכות האגירה הגדולות שבתחית העמק ובצד הדרך הראשית. בתקופה העות'מאנית נודעו בריכות אלו בשמות "בריכת א־קזאזין" ו"בריכת א־סולטן". אך לא התגלו שרידים של אמות מים או מתקנים כלשהם, שהזינו את הבריכות (עמית 1995: 237).

משום שעמית לא מצא שום ממצא פיזי או ארכיאולוגי שיכול היה לסייע בתיארוך הבריכה, הוא השתמש במילים "כנראה" ו"יש לשער". גם ארליך, בהתייחסו לתיארוך שתי הבריכות הגדולות של העיר, כתב: "בשלב זה אין בידינו להציע תשובה ברורה יותר לשאלת מועד הקמתן של אף אחת מהבריכות" (ארליך 2013: 72).

ראוי לציין כי מרכז העיר חברון בתקופה המוסלמית הקדומה היה באזור מערת המכפלה. לגבי התקופה הביזנטית אין מספיק מידע, ונראה כי הוא היה בתל. לעומת זאת, מחפירות חדשות משנת 2014 התברר שבתקופה ההלניסטית והרומית העיר הייתה ממוקמת בתל חברון (רומיידה), על האתר המקראי, ואילו אתר המכפלה היה נפרד (Ben Shlomo 2016: 31, 39).

הממצא

החשד שהבריכה קדומה לתקופה הממלוכית, כלומר מן התקופה הצלבנית, התאים לבחינת סיתות השוליים ולאופן הזיז המוחלק החלק והאחיד, הקיים ברוב האבנים בנדבכי האבן בקירות פנים הבריכה בכל ארבעת רוחותיה.⁷ ראוי לציין את ההשקעה בסיתות שוליים באבנים שאמורות להיות מתחת לקו המים ולא נראות לעין. סיתות השוליים דומה לסיתות על פני אבנים בקטע החומה המזוהה כצלבנית, הצמודה למערת המכפלה הסמוכה (בר כוכבא 2021: 217-218, 222-224, 231-232; Pringle 1993: 163; Vincent and Mackey 1923: 224; Sharon 2013: 202-203). סיתות שוליים אינו אינדיקציה מוחלטת לתיארוך. עם זאת, בגלל הדמיון למבנה סמוך המתוארך לתקופה הצלבנית, עלתה האפשרות שגם הבריכה מן התקופה הצלבנית.

בבדיקת מדוקדקת של כותב שורות אלה אותרו שני עיטורים בבריכה. בהתייעצות עם מומחי התקופה הצלבנית תוארך העיטור האחד לתקופה הצלבנית. לגבי העיטור השני נחלקו הדעות: רוב החוקרים זיהו גם אותו כעיטור צלבני, ויש שסברו שיש לתארכו לתקופה בתר-צלבנית.

העיטור הראשון הוא צלב שאותר על הדופן הצפונית בנדבך השלישי מלמעלה, בסמוך לגרם המדרגות הצפוני-מזרחי. אם הבריכה הייתה מלאה במים, הצלב היה מתחת לקו המים (איורים 16, 17). יש שזיהו חריטת צלב זה כתו סתתים, כמו שמופיע בטבלת הדגמים של תווי הסתתים אצל צ'ארלס קלרמון-גנו (Clermont-Ganneau 1899: 9, 15-20; Pringle 1981: 187). תווי סתתים דומים נמצאו על מבנים צלבניים בעכו, בכוכב הירדן ובסוסיתא (איורים 18-20).⁸ חוקרים אחרים זיהו צלב זה כסימן נוצרי גרידא, ולא כתו סתתים. המכנה המשותף בין החוקרים הוא שמדובר בצלב מן התקופה הצלבנית.

7 "התקופה הצלבנית" בחברון מתחילה עם הכיבוש של גודפריד מביוון, בשנת 1100 לסה"נ, ומסתיימת בכיבוש חברון באוגוסט 1187 לסה"נ בידי צלאח א-דין (Pringle 1993: 228). לצורך המינוח, 87 השנים הכוללות את הכיבוש הצלבני ואת ההתיישבות הפראנקית בחברון יכוננו במאמר זה "התקופה הצלבנית" (פרידמן 2001, 274-276).

8 תמונות הצלבים מעכו, מסוסיתא ומכוכב הירדן באדיבות וברישיון אתר ויקימדיה:

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Stonecutter_marks_in_Israel

איור 16: סימון מיקום הצלב על הדופן הצפונית בבריכה בחברון

איור 17: הצלב בבריכה בחברון

איור 18: הצלב מעכו

איור 19: אבן מכוכב הירדן עם סיתות שוליים וזיז מוחלק, כמו אבני הבריכה בחברון, שעליה צלב

איור 20: צלב על אבן ריצוף מסוּסיתא

העיטור השני נמצא בגרם המדרגות הצפוני-מזרחי, בדופן ומתחת למדרגה השנייה, ולא נראה לעומד על המדרגה (איור 21). העיטור זוהה ותוארך בידי חיים ברבה מרשות העתיקות, המתמחה בתקופה הצלבנית ונחשב לבר סמכא בתחום, וזה לשונו: "על אף שהוא מעוצב בסגנון מאוד מסובך, מהווה ללא ספק 'פלואר דה ליס' (פרח לילי), סמל של המלוכה הצרפתית בשנת 1147, במהלך מסע הצלב של לואי השביעי" (ברבה, תכתובת, 2 בספטמבר 2020). מומחים נוספים לתקופה זיהו עיטור זה כעיטור צלבני. אחרים נטו לומר, בלי לקבוע בוודאות, שיתכן שהעיטור מאוחר יותר.

איור 21: העיטור בגרם המדרגות הצפוני

איור 22: גרם המדרגות מותאם לדופן הבריכה ונבנה כחלק אינטגרלי ממנה. העיטור נראה מתחת למדרגה השנייה

דיון

כאמור לעיל, הבריכה נבנתה בתוכנית אחת מראש וללא שימוש באבנים בשימוש משני. האבן שעליה הצלב נמצאת בגובה של כ-4.5 מ' מקרקעית הבריכה וכ-1.5 מ' מהדופן העליונה שלה. הצלב לא נגיש מקרקעית הבריכה, וגם לא מהדופן העליונה שלה. את הצלב חרטו הבנאים לפני הנחת האבן במקומה, כפי שנהגו סתתים באבנים עם תווי סתתים במקומות אחרים (Clermont-Ganneau 1899: 30 ; Pringle 1981: 174). חוסר הנגישות של הצלב היא הסיבה לכך שלא שמו לב לקיומו, וממילא הוא גם לא הושחת בידי המוסלמים במשך כ-900 שנה. הצלב, בין אם הוא תו סתתים ובין אם הוא חריטה נוצרית גרידא, הוא אינדיקציה לתיארוך לתקופה הצלבנית (Pringle 1981: 173).

אבנים עם סיתות שוליים וזיז קיימות כבר מהתקופה ההלניסטית. עם זאת, הבדלים ניכרים בגודל האבנים, באיכות סיתות השוליים ובגודלו, וכן בחתך הזיז הבולט. מהתקופה האיובית יש קירות המורכבים מאבנים עם סיתות שוליים וזיז הדומים לקירות הפנים בבריכה בחברון. ואולם, באבני הקיר האיובי הזיז אינו אחיד - בחלק מן האבנים הוא בולט, מגושם ולא בגובה אחיד, ובחלק הוא מוחלק. לעומת זאת, בבריכה בחברון ככל האבנים בעלות הזיז הוא מוחלק, נאה ובגובה אחיד. עובדה זו מביאה חלק מהחוקרים לתארך את הבריכה לתקופה הצלבנית.

שקלול הנתונים - הצלב, סיתות השוליים באבני נדככי הבריכה עם זיז מוחלק ונאה והאפשרות שהעיטור במדרגות הוא מהתקופה הצלבנית ואולי אף משמש 'פלואר דה ליס' מורכב - מוביל למסקנה שיש לתארך את הבריכה לתקופה הצלבנית.

אם מסקנה זו נכונה, איך התגלגל שמו של הסולטן הממלוכי קלאון, שפעל בשלהי המאה ה-13, למפעל מים זה, שכבר היה בנוי בתקופתו? אפשר שייחסו לקלאון מפעל שקדם לו, כפי שמצוי עם שליטים אחרים במקומות אחרים. במערת המכפלה הסמוכה יש דוגמה לכך שמפעל בנייה קדום יוחס לשליט מאוחר יותר. כתובת במערת המכפלה מנציחה מפעל קירוי מסדרון של מושל עזה וחברון, סנג'ר אל ג'אולי, בשנת 1320 לסה"נ, כשלמעשה הוא רק שיפץ את פעולת הקירוי שעשה השליט האיובי אל-מועט'ם עיסא (الملك المعظم عيسى شرف الدين) בשנת 1224 לסה"נ - כמאה שנה לפניו (בר כוכבא 2016: 129; 110; Sharon 2013).

בתקופות מאוחרות יותר ניכסו הסולטנים העות'מאנים לעצמם פעולות של קודמיהם (Sharon 2013: 7-8). עם זאת, נראה שאין לרחות את עדויותיהם של מקריזי ואבן אל-פוראת, שאכן קלאון בנה מאגר מים בחברון. מיזם בנייה חשוב כזה התאים לסולטן רב הפעלים, שהיה חתנו של ביכרס ונלחם איתו בגרוד הבחריה. קלאון בנה מבני ציבור נוספים במערת המכפלה ובחברון, לטובת עשרות אלפי עולי הרגלים שעברו בירושלים ובחברון בדרך למכה ולמדינה. כתובות במערת המכפלה מספרות על מפעלי הבנייה שלו, וביניהם בית חולים ואכסניה לעולי רגל שבחזיתה מקום שתייה ציבורי לעוברי אורח (סביל). הוא ציפה את קירות חדר מצבת אברהם בשיש ובנה שער לאולם אברהם. הוא קבע כפרים אחדים כהקדש, שהכנסותיו נועדו לממן שיפוצים שוטפים במערת המכפלה ולתשלום משכורות לשרתי המקום. בניית הסימאט במקומו הנוכחי מיוחס לו, ובימיו נבנה המסגד שעל קברו של שייח' עלי אלכא שבשכונת חארת א-שיח בחברון (שאוכת 1984: 14; בר כוכבא 2016: 10; 15; Sharon 2013).

להלן שני המקורות המתייחסים לשנת 1283 לסה"נ, שבה הורה הסולטן קלאון לבנות את המאגר:

א. אבן אל-פוראת כתב: "המיסים עבור ארץ חברון הופרשו לאדוננו ונביאנו מוחמד עליו מיטב תפילה ושלו, עם מחוזותיה (של חברון), ירושלים האצילה עם מחוזותיה והמיסים של בית לחם ובית ג'אלה, עבור בנית בריכה בארץ חברון לעולי הרגל הבאים ולמבקרים. ניתנה פקודה שסכום זה יופרש בשליטת השופט, המושל והמשרתים. זה יהיה עד שהאמיר עלא אל-דין עיגודי אל-רוקני יוכל לבוא וליזום את בנייתה" (Ibn Al-Furat 2020: 120).

ב. מקריזי כתב: "באותה תקופה קבעו כי העלות של מס הגולגלת ששולם על ידי משלמי המיסים מהערים ירושלים, חליל (חברון), בית לחם ובית-להה (ג'אלה?), תיועד

לכנית בריכה (بركة) בחברון" (Taki, Eddin, Ahmed, ;Mustafa Ziada 1939: 712)
 .(Makrizi, 1837: 59)

אבן אל-פוראת ומקריזי לא תיארו את מיקום הבריכה ולא את צורתה. כיוון שעל פי הממצאים בריכת הסולטן היא מן התקופה הצלבנית, וקדמה לימיו של קלאון בכ-130 שנה, ייתכן לומר שמאגר המים שציווה קלאון לכנות בחברון היה מאגר מים אחר. עם השנים יוחס מאגר המים הנידון, בגלל גודלו ובשל קרבתו למערת המכפלה, לקלאון.

כיום ידוע על שלושה מאגרי מים נוספים בחברון. ייתכן שהכוונה בעדויות הספרותיות הייתה לאחד מהם, וייתכן שמדובר במאגר מים שטרם נחשף. נסקור את מאגרי מים הידועים והאפשריים:

1. בריכת הקזאזין (القزازين), עם או בלי בריכת ה"רושדיה" (ארליך 2013; 2018): בין השנים 2021-2022 נערכו חפירות ארכיאולוגיות ברובע חזקיה, הנמצא כשמונים מ' מערבית לבריכת הקזאזין. החפירה התבצעה בראשות מר יבגני אהרונוביץ' מקמ"ט ארכיאולוגיה. באתר החפירות נחשפה מערכת של כבשנים לייצור זכוכית מן התקופה הממלוכית. בהרצאה שנשא בכנס מחקרי חברון ויהודה ה-12 סיכם החופר ואמר: האתר היה מרכז ייצור של זכוכית גולמית, היחידי שנמצא בפנים הארץ והיחידי מהתקופה הממלוכית; באתר היה ייצור ראשוני ומשני גם יחד.⁹ מדובר היה במפעל ברמה ממלכתית, שסביר שהסולטן הכיר את הצורך בו. הממצא הארכיאולוגי נתמך בעדויות של נוסעים. נוסעים מראשית התקופה הממלוכית במאה ה-14 מספרים על המפעל לייצור זכוכית בחברון. בשנת 1335 לסה"נ ביקר בחברון הנזיר האיטלקי ג'אקופו מורונה (Jacopo da Verona) וכתב: "ישנם תנורים רבים ושם עושים בקבוקים מזכוכית וכל מיני כלים אחרים יפים מאוד ומשם שולחים אותם בכמויות בכל ארצות השולטן" (לרדיעקבסון 1984: 125; גמדני 2018: 41).

ניקולו דה פוג'יבונסי (Niccolo da Poggibonsi), נוסע שביקר בארץ בשנים 1345-1346, מזכיר אף הוא שבחברון עוסקים באומנות הזכוכית (לרדיעקבסון 1984: 125; Lamm 1930: 492, n.53). בשנת 1384 לסה"נ כתב הנוסע האיטלקי מפירנצה, ליאונרדו פֶרְסְקוֹבַלְדִי (Leonardo Frescobaldi), על תעשיית הזכוכית בחברון: "בערב התעכבנו בעיר של ס"ט אברהם, והיא עיר יפה מאוד וארץ טובה. ויש שם חרושת והם מטיבים לעשות כאן במלאכת הזכוכית, יותר מאשר בכל מקום אחר

שהייתי שם" (איש שלום 1965: 235; לרר-יעקובסון 1984: 125; גמדני 2018: 41). יש עדויות נוספות מהמשך התקופה הממלוכית, ועוד יותר מהתקופה העות'מאנית, אך די לנו באלה כדי לדעת שכבר בתחילת התקופה הממלוכית התפתחה תעשיית הזכוכית בחברון וייצאה כלים לרחבי ארצות השולטן.

כאמור, כבשני הזכוכית נחשפו בחפירות הארכיאולוגיות במרחק של כשמונים מ' בלבד מבריכת הקזאזין, שקרויה על שם שכונת הזגגים. ההיסטוריון והשופט הממלוכי מוג'יר א-דין (مجير الدين 1456-1522 לסה"נ) ציין שלצד הרובע היהודי נמצא רובע הזגגים, 'חארת אל זגאגין' מוג'יר א-דין (תשכ"א: 352). לצורך תעשיית הזכוכית נדרשו כמויות מים גדולות עבור בתי המלאכה עצמם, לאנשים ולבהמות שסיפקו את חומרי הגלם הרבים. ייתכן שלצורך תעשייה ממלכתית זו בנה הסולטאן קלאון את בריכת הקזאזין. חוקר מאגרי המים בחברון, זאב ארליך, לא שלל את האפשרות שמדובר בבריכה ממלוכית (ארליך 2018: 16). בשנת 1924 נבנה מסגד הקזאזין על גבי בריכת המים, וכיום היא פעילה ומספקת מים למסגד ולבתים הסמוכים אך אינה נראית לעין.

2. אגן המים ב'ריבאט אל מנצורי' (رباط المنصور): היה זה מיזם בנייה של הסולטן קלאון הקרוי על שמו 'אל מנצורי', בסמוך למערת המכפלה מדרום-מזרח (באזור "המדרגה השביעית"). המקום נתן מענה לעניים ולעולי הרגל הרבים שבאו ל"חארם אל חליל" (מערת המכפלה). כתובת של הסולטן קלאון באולם אברהם במערת המכפלה מציינת בניית אגן מים יחד עם בניית בית חולים וריבאט (אכסניה) בשנת 1280 לסה"נ (בר כוכבא 2016: 54; 205; Sharon 2013: 83-91).¹⁰ מאגר המים היה בנוי בתוך חצר עם עמודים וקמרונות משלושת צדדיו. הוא תועד וצולם בידי חוקרים בסוף המאה ה-19, וכן מופיע במפת גושים מנדטורית מזרחית למערת המכפלה ועליו שתי אותיות: T.k. זה קיצור של המילה Tank, מאגר מים (בצד הימני באיור 2; Sharon 2013: 57, 450). במהלך שנת 2022, כשלב מכין לבניית מיזם ההנגשה של מערת המכפלה, נערכה חפירה ארכיאולוגית בשטח הסמוך למערת המכפלה. החפירה נעשתה בידי קמ"ט ארכיאולוגיה, בניהולו של ארכיאולוג מחוז יהודה מר חיים שקולניק. במהלך החפירה נחשפו שרידים של מאגר ותעלות מים מן התקופה הממלוכית, ונראה שהם היו

10 הסולטן קלאון בנה שנתיים לאחר מכן, בשנת 1282 לסה"נ, אכסניה בירושלים, שכונתה אף היא 'ריבאט אל מנצורי'. היום היא נמצאת ברובע המוסלמי, ברחוב המשגיה, הקרוי על שמו של המשגיח עלאא א-דין אל בציר, ממלוכו של ביכרס וקלאון, זה שהוטל עליו לבנות את מאגר המים בחברון. שרון עומד על ההבדלים הקטנים בין שתי הכתובות (Sharon 2013: 55-56).

קשורים למאגר המים של קלאון.¹¹ לפי הכתובת הריבאט נבנה בשנת 1280 לסה"נ, ואילו שני המקורות הספרותיים מעידים על בניית המאגר בשנת 1283 לסה"נ. עם זאת, פער זמנים הוא דבר אפשרי בין ממצא פיזי לתיאור ספרותי. ככלל, מיזמי בנייה נמשכו כמה שנים.

3. מאגר המים בסימאט: הסימאט הוא מפעל הזנה גדול שיסדו המוסלמים, והם חילקו בו מנות מזון בכל יום לאלפי אנשים – מוסלמים, נוצרים ויהודים (איש שלום 1979: 107, 241; Sharon 2013: 9). מפעל זה הוזכר כבר במאה העשירית אצל הגיאוגרף המוסלמי מוקדסי (محمد بن أحمد شمس الدين المقدسي 945-1000 לסה"נ). נראה שבימיו של קלאון התמסד מקומו בצד הצפוני-מזרחי, מחוץ לחומות החראם, מול האבן הגדולה ביותר בקיר החומה ההרודיאנית (בר כוכבא 2016: 7). היה זה מטבח עצום, שלפי עדויות שונות הזין בימי שיא כ-15,000 מנות ביום, שכללו לחם, עדשים ושמן (Sharon 2013: 81-82). מפעל אדיר זה היה חייב גם מאגר מים ראויים לשתייה ולבישול, מה שבריכת הסולטן לא סיפקה. בתוך תחום הסימאט יש מאגר מים חצוב בסלע ומקורה, שמכיל מעל מאה קוב של מים צלולים (אורך: 12.5 מ', רוחב: 3.3 מ', וגובה כ-4.5 מ' עד התקרה). המאגר הוזן בעבר באמצעות אמה שהובילה מים ממעיינות במערב העיר, במרחק של כמה קילומטרים (עמית 1995: 239). מהעדויות הספרותיות מהמאה ה-19 שהוזכרו לעיל עולה שהמים בבריכת הסולטן התעפשו בקיץ, ולא היו ראויים לשתייה. היה צורך חיוני להוביל מי מעיינות זכים ממערב העיר לסימאט במערת המכפלה לצורך שתייה ובישול לעולי הרגל הרבים באופן שוטף וקבוע. הכתובות במערת המכפלה מציינות שיפוץ ושיקום של אמות מים בימי הסולטנים ברקוק בשנת 1397 ואינאל בשנת 1454 לסה"נ (Sharon 2013: 188-189). מקריזי כתב שמושל עזה וחברון, סנג'ר אל ג'אולי (1311-1320 לסה"נ), הוביל מים ממעיינות במערב העיר למערת המכפלה. שרון העריך שהמים הובלו באמצעות אמה לעין תוואשי – הסביל בפניה הצפונית-מערבית של החראם (שאוכת 1984: 14; בר כוכבא 2016: 139-141; Sharon 2013: 15). אפשר אולי לייחס את בניית המאגר בסימאט והאמה שהובילה אליו מים כמיזם בנייה חדש ומשמעותי של קלאון.

11 הרצאה על החפירות וחשיפת שרידי מאגר המים נתן מר חיים שקולניק בכנס מחקרי חברון ה-12.

בקישור: <https://www.youtube.com/watch?v=HantX0YDHFm>

איור 23: מאגר המים בסימאט

העדר כתובת בבריכת הסולטן המנציחה את מפעלו של קלאון אומר דרשני. הסולטן קלאון ציין בכתובת כמעט כל מפעל בנייה שעשה בחברון, כולל דברים קטנים כמו מקשי הדלתות בכניסה לאולם אברהם (בר כוכבא 2016: 48). צפוי היה למצוא כתובת שלו בכריכה, אך עד כה לא נמצאה כתובת כזאת. ראוי לציין שבית המרחץ הגדול של העיר, "חמאם איברהים אל-חליל", נבנה בידי עלא א־דין אל בציר בשנת 1283 לסה"נ, בימיו של קלאון, וגם בו טרם נמצאה כתובת (בר כוכבא 2017: 31-43). מתמיהה העובדה שמוג'יר א־דין, שתיאר בפירוט רב את העיר על מוסדותיה, רבעיה ואף מקורות המים שלה, לא הזכיר את הבריכה הגדולה והמשמעותית הזאת - בריכת הסולטן - כמו שלא הזכיר את מאגר המים בריבאט אל מנצורי וגם לא את בריכת הקזאזין (Sharon 2013: 7, 57). בחדר השמן ובסימאט שבמערת המכפלה יש עשרות כתובות שטרם פוענחו, וייתכן שבעתיד נמצא על אחת מהן עדות למאגר המים הנעלם של קלאון.

כאמור, הבריכה כפי שהיא נראית היום מתוארכת לתקופה הצלבנית. עם זאת, כיוון שקירות פנים הבריכה עשויים מנדבכי אבן, יש להניח שמאחוריהם יש טיח קרום יותר, כנהוג

במאגרי מים, כדי למנוע חלחול. נוסף על כך, מידות הבריכה (40.1 מ"ר) שונות מהמידה הצלבנית – קנה קפריסאי – שהוא 2.2 מ' (חיים ברבה, מידע בעל פה). משתי סיבות אלה אפשר להניח שהבריכה היא שיפוץ מהתקופה הצלבנית של בריכה קדומה אף יותר. דוד עמית שיער שהבריכה נחפרה כבר בתקופת בית שני, ואילו פיטרי כתב שהיא מפעל המים של הורדוס (עמית 1995: 237; Flinders 1923: 109).

במהלך ניקוי האמה הדרומית הוצא חומר קרמי שתוארך לתקופה הביזנטית-מוסלמית קדומה. ייתכן שחומר קרמי זה נסחף לאמה, מה שלא מסייע בתיארוך שלה. עם זאת, אין לשלול את האפשרות שהבריכה בחברון המוזכרת במקרא נמצאת במקום שבו נמצאת היום בריכת הסולטן, כפי שהעריך זאב וילנאי (1946: 359). בשלב זה אין אפשרות לדעת עד כמה בריכה זו קדומה, עד שתבצע חפירה ארכיאולוגית.¹²

עם הגעת הצלבנים לחברון גורשו או ברחו ממנה היהודים (אשתור 2022: 36; Benvenisti 1970: 174). תבנית ההתיישבות הפראנקית דמתה לתבנית האירופאית, וברוב המקומות בנו אלמנט מבוצר כלשהו (שגריר 2020: 319). נראה שהאלמנט המבוצר בחברון היה המתחם ההרודיאני. הצלבנים הקיפו את החזית הדרומית-מערבית של המתחם ההרודיאני בחומה רחבה שבה שני מסדרונות בשתי קומות עם חרכי ירי, מה שלימים ייקרא אל קלעא (המצודה), כנראה לצורך שיכון חיל המצב המקומי (בר כוכבא 2021: 217-218; Vincent and Mackey 1993: 224; Sharon 2013: 117, 202-203; Pringle 1923: 163, n.5).

מחקר התקופה הצלבנית-פראנקית עבר ועובר שינויים. במאה ה-19 ובתחילת המאה העשרים טענו שהצלבנים היו שליטים נאורים ומעורים עם האוכלוסייה המקומית, והייתה מציאות של הרמוניה במזרח (שגריר 2020: 314). ואולם, תפיסה זו נדחתה מאמצע המאה העשרים בידי היסטוריונים שטענו שהחברה הפראנקית הייתה חברה קולוניאלית, מתבדלת ומסוגרת. הם כלל לא התערו, השתמשו בכוח הזרוע כדי לאכוף סמכויות, התגוננו והתבצרו מאחורי חומות, וחיו בערים ובמבצרים תוך ניכור גמור מן האוכלוסייה המוסלמית והנוצרית המזרחית. יהושע פראוור היה ממובילי תפיסה זו. פראוור טען שאף הנוצרים המזרחיים, שאחת ממטרות מסע הצלב הייתה לסייע להם, נדחו בידי הפראנקים מבחינה דתית, חברתית ומדינית (שגריר 2020: 314-315).

12 לפי המקרא בחברון הכתירו את דוד למלך על ישראל (שמואל ב ה, 3-1; דברי הימים א יא, 1-3; יב, 24-41, וראו גם אצל יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ז, 53-60). נראה מהסיפור המקראי שאפשר לייחס את חברון גם לעמק ולא רק לתל, כפי שכתוב: "וישלחו מעמק חברון" (בראשית לז, 14). אם נרצה למקם את התיאור המקראי של הכתרת דוד אפשר להעריך שכינוס ההמונים היה בעמק חברון, ובריכה במקום סיפקה את צורכיהם.

הכיזור הצלבני ומאגרי המים המשולכים במתחם מערת המכפלה תאמו תפיסה זו והשתלבו עימה יפה (בר כוכבא 2021: 217-218, 222-224, 231-232). ואולם, הבריכה הגדולה נמצאת מחוץ לשטח המבוצר במערת המכפלה. היא פתוחה ומשדרת פתיחות לקהל, ולא סגורות ועוינות.

מן המקורות נראה שהמציאות במחצית השנייה של המאה ה-12 אילצה את החברה הפראנקית לשנות את יחסה כלפי הנתינים המוסלמים, היהודים והנוצרים המזרחיים. כך כתב אליהו אשתור:

הפרנקים כוננו בשטחים הנכבשים שלטון של דיכוי ועריצות. הם הרחיקו את האוכלוסין הלא-פרנקים מכל השפעה על ענייני המדינה וכך נהגו גם עם העדות הנוצריות שעמדו מקודם לימנם כמו הארמנים. דרכי השלטון הזה הביאו לידי תוצאות עגומות בשביל הצלבנים, כי תושבי הארץ, מוסלמים כנוצרים, היו מלאי התמרמרות ולא אבו להשלים עם המשטר החדש. מאידך היה מספר הפרנקים דל, כי הרוב הגדול של נוסעי הצלב חזר אחרי כבוש ירושלים, והשכבה הדקה של הכובשים לא יכלה להחזיק בשלטון מול אויב חיצוני ופנימי, לכן חזרו בהם הפרנקים כעבור איזה זמן והשתדלו לפייס את תושבי ממלכתם ולרכוש את אהדתם. הם קראו את הנוצרים מהמחוזות שנשארו בידי המוסלמים לבוא ולהתיישב תחת חסותם ולא הכבידו את עול המיסים המוטלים על האיכרים שהיו כולם או מוסלמים או נוצרים אוריינטליים וגם דאגו שלא יעשה להם עוול במשפט. הנוסע הערבי מספרד אבן ג'ביר שביקר בסוריה במחצית השנייה למאה השתים עשרה התפלא על שלטון הפרנקים, שאינם עושקים את האיכרים הערביים היושבים תחת חסותם, ומגנה את העריצים המוסלמים המדכאים ומנצלים את הפלחים (אשתור 2022: 36).

דברים אלה נכתבו לפני כשבעים שנה. רוני אלנבלום נחשב לפורץ דרך בכך שביסס את טענת אשתור, שלפיה היאחזותם של הפראנקים במרחב הכפרי הייתה הרבה יותר נרחבת ממה שחשבו קודם. תפיסתו של אלנבלום פותחה באמצעות עדות ארכיאולוגית, שנוספה על העדות הכתובה. הוא ערער על התפיסה שהפראנקים שלטו באמצעות מבצרים. אלנבלום אסף עדויות רבות, וממחקרו עולה שהפראנקים עסקו במגוון עיסוקים - היו חקלאים, נגרים, אופים, קצבים, חרשי מתכות ועוד. האוכלוסייה הכפרית נותרה במקומה גם לאחר הכיבוש. המנהל הכפרי הפראנקי שימר את התשתית הארגונית הקודמת, והיו יחסי גומלין בין האוכלוסייה המקומית ובין הפראנקים (שגריר 2020: 306, 316-317).

חוקרים הראו שהחברה הפראנקית הייתה פתוחה, ואף נתנה מענה לצורכי הנתינים כולל צרכים דתיים (Kedar 1990: 146-147, 149, 151, 175; Ellenblum 1998). קדר טען שיחס החברה הפראנקית לנתינים היה שונה ממקום למקום, והיה פועל יוצא מאופן הכיבוש של העיר או האזור. כיבושה של ירושלים היה על רקע דתי, ועל כן הצלבנים לא אפשרו שיישאר בה מוסלמים או יהודים לאחר כיבושה (Kedar 1990: 147). בניגוד לירושלים, נחלקו החוקרים אם הייתה התיישבות יהודית בחברון במשך התקופה הצלבנית (איש שלום 1965: שלט-שמ; 1979: 94; פראוור 2000: 60-62). עם זאת, במחצית השנייה של המאה ה-12 יש עדויות של נוסעים יהודים ומוסלמים שמבקרים במקומות הקדושים, ובהם ירושלים וחברון. הרמב"ם ביקר בירושלים ובמערות המכפלה בשנת 1165, רבי בנימין מטודלה נכנס לתוך מערת המכפלה בשנת 1173. באותה שנה נכנס למערת המכפלה גם הסופר הערבי עלי החרתי. כמה שנים אחריו, בשנת 1182, נכנס רבי פתחיה מרגנשבורג למערת המכפלה (הכהן 1970: 43-45, 76). בשלב מסוים הייתה החמרה ביחס למקומות הקדושים. כמה שנים אחרי רבי פתחיה נכנס רבי יעקב ברבי נתנאל הכהן, שנאלץ להגיע מחופש כצליין נוצרי, כלשונו: "ובחברון נכנסתי אני יעקב בחזקת תועה (כלומר, מחופש כצליין נוצרי) בתוך המערה שכנו הכומרים להטעות העולם" (הכהן 1970: 45). בסכמו את תקופת ההתיישבות הפראנקית כתב אלנבלום:

אולם, הפראנקים, היו מתיישבים מצליחים מאוד ולא רק לוחמים ובוני ביצורים. המהגרים שהתיישבו בממלכת ירושלים הקימו מערכת יישובית מפותחת מאוד, המזכירה במובנים רבים את המערכות היישוביות שהוקמו באירופה באותה תקופה [...] הפראנקים הביאו עמם שיטות ניהול כפרי והמשיכו לפתחן בארץ ישראל. הם סללו דרכים חדשות ותיקנו דרכים קיימות, הם מדדו וחילקו שדות, יישמו שיטות מיסים משוכללות, הבינו את חשיבות המים וחלוקתם הנכונה, פיתחו מערכות השקיה, בנו טחנות קמח וגשרים [...] הרשת החקלאית הפראנקית שגשגה ובוודאי לא הייתה עלובה כפי שחוקרים שונים ניסו להציג (Ellenblum 1998: 281-282), תרגום: א' תגרי.¹³

13 אלנבלום בספרו מזכיר תושב פראנקי שהיגר מחברון לסנג'יל המתפתחת מבחינה חקלאית. מכאן אפשרות לראיה עקיפה להתיישבות כפרית חקלאית בחברון, שחיה ופעלה מחוץ לתחום המבוצר של מערת המכפלה בתקופה זו (Ellenblum 1998: 105).

שיפוץ בריכה פתוחה וגדולה בתקופה הצלבנית במרחק מה ממערת המכפלה יכול ללמד על פתיחות בחברה הפראנקית גם לאוכלוסייה המקומית, ובכך לתמוך בתפיסה המחקרית הסוברת שהחברה הפראנקית לא הסתגרה מאחורי חומות. היא לא הייתה מנותקת מהחברה המקומית, אלא ביחסי גומלין עימה.¹⁴

סיכום

מסורת חברונית מקומית ייחסה את בניית הבריכה הגדולה של העיר, הסמוכה למערת המכפלה, לסולטן רב הפעלים קלאון בשנת 1283 לסה"נ. מאופן הבנייה ניכר שהבריכה נבנתה כחטיבה אחת על כל רכיביה, ללא שימוש משני באבנים. חריטה בצורת צלב אותרה על הדופן הצפונית של הבריכה. מקבילות לצלב כזה נמצאו על מבנים המתוארכים לתקופה הצלבנית בעכו, בכוכב הירדן ובסוסיתא. בין אם מדובר בצלב גרידא ובין אם מדובר בתו סתתים, לדעת החוקרים הוא אינדיקציה לתיארוך לתקופה הצלבנית. עיטור נוסף שאותר בגרם המדרגות הצפוני-מזרחי זוהה בידי מומחה לתקופה הצלבנית כדגם מורכב של "פלואר דה ליס", ולדעת אחרים כעיטור צלבני. סגנון סיתות השוליים והזיו המוחלק האחיד באבני קירות הבריכה מטים את דעת החוקרים לתארכה לתקופה הצלבנית. בשקלול הנתונים אפשר לומר שהממצא הפיזי מעיד על כך שהבריכה נבנתה בתקופה הצלבנית, כ-130 שנה לפני שלטונו של קלאון. יתרה מזאת, נראה שמדובר בשיפוץ צלבני של מאגר מים קדום יותר, ואולי הבריכה נבנתה על מקום בריכת דוד המקראית, אך רק חפירה ארכיאולוגית תוכל לתת מענה אמפירי לקדמות הבריכה. את מאגר המים שכנה קלאון, המתואר בידי היסטוריונים ממלוכים, יש לחפש במקום אחר. ייתכן שהכוונה הייתה לבריכת הקזאזין או למאגר המים הזכים במערת המכפלה, שסיפק את צורכי המטבח הציבורי הגדול (הסימאט), מאגר שהוזן באמצעות אמה באורך של כמה קילומטרים ממעינות במערב העיר. ברבות השנים הוצמד שמו של הסולטן רב הפעלים קלאון לבריכה הגדולה של העיר, כפי שקרה במקומות אחרים עם סולטנים אחרים. הבריכה הגדולה משרתת פתיחות, והיא אינה בתחום המבוצר של מתחם מערת המכפלה. אפשר להוסיף אותה לרשימת הממצאים הארכיאולוגיים התומכים בדעה שהחברה הפראנקית הייתה פתוחה וקיימה יחסי גומלין עם האוכלוסייה המקומית.

14 הכפר הנוצרי האחרון בלב הר חברון ובסמוך למערת המכפלה, שמקורותיו עוד בתקופה הביזנטית, נמצא ב"חורבת אלנצארא" (טל 2019).

הבריכה הגדולה הייתה מקור מים חשוב עבור תושבי העיר חברון, דלת מקורות המים הטבעיים. לאורך הדורות נבנו מתקנים צמודים אליה, ביניהם בית המרחץ העות'מאני "חמאם אל בֶּרְכָה" (בר כוכבא 2023), וכן מסגד שלצידו חדר טהרה למתים. הבריטים הצמידו לבריכה גנרטור לצורך הזרמת מים במשאבות חשמליות, ועל כן נבנו בסמוך מפעלים קטנים שניצלו את החשמל. אחד מהם היה מפעל לחישול מתכת דמשקאית, שחלקיו שהובאו ממנצ'סטר נמצאים במקום עד היום.

תודות

תודתי נתונה לפרופ' אדריאן בועז, חיים ברכה, פרופ' אורן טל, פרופ' אבי ששון, ד"ר עמיחי שוורץ, מר חיים שקולניק – ארכיאולוג מחוז יהודה, ד"ר צביקה צוק, ד"ר עמית ראם – ארכיאולוג מחוז ירושלים, על שיחות ליטוש וליבון הסוגיות הצלבניות; לקוראים האנונימיים של המאמר; לד"ר יוסי שרביט, על תרגום טקסט מצרפתית; לצוות מדרשת חברון, שסייע בניקוי גרם המדרגות בבריכה: יאיר אליהו, אסף דל, אבי זעפרן, אהבה חיימוביץ' וגפן לוגסי; למר צורי הולנדר, מנהל מנהלת מערת המכפלה, שנענה בשמחה לכל בקשת עזרה; למנהל מדרשת חברון, מר ינון ברוכים, שללא תמיכתו מחקר זה לא יכול היה להתבצע.

מקורות

מקורות ראשוניים

בן מתתיהו, י' 1991. קדמוניות היהודים. תרגום א' שליט. ירושלים: מוסד ביאליק.
 טריסטראם, ה"ב 1981. מסע בארץ ישראל לחקר חיי הארץ וטבעה. ירושלים: מוסד ביאליק.
 מוג'יר א־דין תשכ"א. ספר הידע המרומם על ירושלים וחברון. תרגום: אס"א מני. ירושלים: המערב.

Ibn Al-Furat 2020. *Baybars' Successors – on Qalawun and Al-Ashraf*. Translated by D. Cook, New York: Routledge.

Mustafa Ziada, M. (ed.) 1939. *Chronicle of Ahmad Ibn 'Ali al-Makrizi – Kitab Al-Suluk Li-Ma'rifat Duwal Al-Muluk*. Vol.1. P.3, Cairo: Egyptian Library Press.

Taki, Eddin, Ahmed, Makrizi 1837. *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte*. Traduite en Français, et accompagnée de notes Philologiques, Historiques, Géographiques, par M. Quatremère. T. I-II, 21, Paris: Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland.

מקורות אחרים

- אביצור, ש' 1973. **חיי יום ביום בארץ ישראל במאה הי"ט**. תל אביב: עם הספר.
- אבישר, ע' (עורך) 1970. **ספר חברון**. ירושלים: כתר.
- אייזנשטיין, י"ד תרפ"ז. **אוצר מסעות**. ניו יורק. הוצאת המחבר.
- איש שלום, מ' 1965. על היישוב היהודי בחברון לפי מקורות נוצריים. **ספונות 9**: שלט-שנט.
- איש שלום, מ' 1979. **מסעי נוצרים לארץ ישראל**. תל אביב: עם עובד.
- ארליך, ז"ח 2013. **בריכת הקזאזין בחברון**. **כנס מחקרי חברון ויהודה ב: 69-85**.
- ארליך, ז"ח 2018. **בריכת ה'רושדיה' בחברון**: עוד בריכה מתחת לקסבה של חברון. **כנס מחקרי חברון ויהודה ז: 16-36**.
- אשתור, א' 2022. **תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים**. ירושלים: כתר, מוסד הרב קוק.
- בן-צבי, ר"י תש"ך. **אנו עולים**. תל אביב: עם עובד.
- בר כוכבא, ג' 2016. **כתובות אבן, עץ ונחושת במערת המכפלה**. קריית ארבע: מדרשת חברון.
- בר כוכבא, ג' 2017. **חמאם איברהים אל-חליל - בית המרחץ הגדול בחברון**. **כנס מחקרי חברון ויהודה ו: 28-68**.
- בר כוכבא, ג' 2021. **תהליך התפתחותו של בניין ה'יוספיה' במערת המכפלה**. **במעבה ההר 11: 207-240**.
- בר כוכבא, ג' 2023. **חמאם אל פֶּרְכָה**. **כנס מחקרי חברון ויהודה יא-יב: 87-112**.
- גמדני, א' 2018. **האם יוצרה בחברון זכויות גולמית? כנס מחקרי חברון ויהודה ז: 37-50**.

- הכהן, מ' 1970. מערת המכפלה. רמת גן: מסדה.
- וילנאי, ז' 1946. מדריך ארץ ישראל. ירושלים: תור-ארץ ישראל, עמ' 357-369.
- טל, א' 2019. הכפר הנוצרי האחרון בלב הר חברון ותעלומת היעלמותו. קתדרה 169: 8-22.
- יערי, א' 1971. אגרות ארץ ישראל. רמת גן: מסדה.
- לבנון, א"י תרצ"ז. ילקוט חברון. ירושלים: דפוס התחיה.
- לרר-יעקבסון, ג' 1984. חברון - עיר הזכוכית (לאור המקורות). ישראל - עם וארץ א': 123-130.
- עופר, א' תשנ"ג, הרי יהודה בתקופת המקרא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- עמית, ד' 1995. אמות המים של חברון מהתקופה הערבית הקדומה. מחקרי יהודה ושומרון ד': 237-246.
- פראוור, י' 2000. תולדות היהודים בממלכת הצלבנים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- פרידמן, א' 2001. מסעי הצלב והממלכה הצלבנית - סימני דרך וכיווני מחקר. קתדרה 100: 259-286.
- קדר, ב"ז 1991. מבט ועוד מבט על ארץ ישראל. גבעתיים: משרד הביטחון ויד יצחק בן-צבי.
- קליין, א' ומושקוביץ, ט' (עורכים) 2006. תולדות העיר חברון - בירת ארץ יהודה. קריית ארבע: מדרשת חברון.
- קרמון, י' ושמואלי, א' 1970. חברון - דמותה של עיר הררית. תל אביב: גומא.
- שאוכת, ש' 1984. חברון בתקופה הממלוכית וכתובותיה. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית.
- שגריר, א' 2020. מסעי הצלב היסטוריה והיסטוריוגרפיה. רעננה: למדא האוניברסיטה הפתוחה.
- al-Jubeh, N. 2009. *Old Hebron – The Charm of a Historical City and Architecture*. Hebron: Hebron Rehabilitation Committee.
- Amit, D. and Zissu, B. 2008. Common Judaism, Common Purity, and the Second Temple Period Judean Miqwa'ot (Ritual Immersion Baths). In: O. M. Wayne and A. Reinhartz (eds.), *Common Judaism, Explorations in Second-Temple Judaism*. Minneapolis, pp. 47–62.

- Ben-Shlomo, D. 2016. Tel Hebron during the Late Roman – Early Byzantine Period. *Judea and Samaria Research Studies* 25/1: 29-43.
- Benvenisti, M. 1970. *The Crusaders in the Holy Land*. Jerusalem: Hebrew University Press.
- Burgoyne, M. H. 1987. *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*. London: published on behalf of the British School of Archaeology in Jerusalem by the World of Islam Festival Trust.
- Clermont-Ganneau, C. 1899. *Archaeological Research in Palestine during the Years 1873-1874*. London: Committee of the Palestine Exploration Fund.
- Conder, C. R. and Kitchner, R. E. 1883. *The Survey of Western Palestine*. Vol. III, London.
- Ellenblum, R. 1998. *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kedar, B. Z. 1990. The Subjected Muslims of the Frankish Levant. In: J. M. Powell (ed.), *Muslims under Latin Rule, 1100-1300*. New Jersey: Princeton University Press, pp. 135-174.
- Lamm, C. J. 1930. *Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten*. Berlin: D. Reimer.
- Flinders, P. 1923. The Cave of Machpela, Ancient Egypt, IV , pp. 105-110.
- Pringle, D. 1981. Some Approaches to the Study of Crusader Masonry Marks in Palestine. *Levant* 13.1: 99-173.
- Pringle, D. 1993. *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem*. Cambridge Vol. 1, pp. 223-239.
- Sharon, M. 2013. *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*. vol. 5: H-I. Leiden: Brill.
- Vincent, L. H. and Mackey, E. J. H. 1923. *Hebron, le Haram el Khalil*. Paris: E. Leroux.